

Praenotandum: 12.03.2017: Dit artikel verscheen in *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 63, 3 (2009): 221-236. Ik voeg de paginanummers in de tekst beneden toe tussen vierkante haken. Ik heb het voetnotenapparaat hervormd door de referenties in een literatuurlijst onder te brengen. Ik heb ook enkele kleine veranderingen in de tekst aangebracht en de oorspronkelijke inleiding hersteld.

Jan G. Platvoet

THEOLOGIE ALS DUBBELSPEL: OVER VERSCHIEDENHEID EN DYNAMIEK VAN THEOLOGIE EN GODSDIENSTWETENSCHAP

THEOLOGY AS A DOUBLE: ON PLURALITY AND DYNAMICS IN DUTCH THEOLOGY AND SCIENCE OF RELIGIONS

The complex and shifting relationships between Dutch academic theology and *godsdienstwetenschap* (the neutral study of religions) are examined in this article from the perspective of science of religions. It has four parts. In the first section, the expanding fields of study and increase in multidisciplinary of theology and science of religions are sketched, as well as the growing overlap between them, causing sizable parts of academic theology to become 'de-theologised'. The relationship between theology and religion is next examined from the perspective of the history of religions. It shows that theology is as much a liability as it is an asset to religions. In the final two sections, the current plurality of theology and science of religions is sketched and the shifting relations between their various kinds.

In deze godsdienstwetenschappelijke bijdrage ga ik eerst in op de methodologische consequenties van de cultuurhistorische conditionering van godsdienstwetenschap en theologie als academische disciplines. Daarna besteed ik kort aandacht aan de toenemende omvang van hun studievelden en hun steeds toenemende multidisciplinariteit. Dat loopt uit op de vraag of veel theologie niet gewoon godsdienstwetenschap van het christendom is, d.w.z. gedetheologiseerde theologie. Om die vraag te beantwoorden neem ik de verhouding van godsdienst en theologie vanuit de godsdienstgeschiedenis onder de loep. Daaruit blijkt theologie minstens evenzeer een *liability* voor godsdienst kan zijn als een *asset*: een handicap zowel als een hulp. Theologie noch godsdienstwetenschap zijn echter éénsoortig. In de laatste twee paragrafen stel ik hun verscheidenheid en onderlinge dynamiek aan de orde. Waarna een korte afsluiting volgt.

Inleiding

Midden april 2008 werd ik door NOSTER gebeld met de vraag of ik een week later, een bijdrage zou kunnen leveren aan een ‘debat’ over theologie en godsdienstwetenschap waar de NOSTER junioren om hadden gevraagd. Voor hen zijn de ontwikkelingen in de academische theologie in Nederland in de afgelopen jaren dermate woelig en verontrustend dat zij er een middag discussie en debat tijdens de NOSTER opleidingsdagen aan meenden te moeten besteden. De godsdienstwetenschapper die NOSTER had gevraagd bleek onverwacht verhinderd. Daarom de vraag van NOSTER aan mij of ik hem zou kunnen vervangen, waarbij werd verwezen naar mijn eerdere publicaties over de geschiedenis die theologie en godsdienstwetenschap sinds 1860 gemeen hebben.¹ Na enig aarzelen vanwege de korte termijn heb ik toegezegd. Mijn gedachten gingen daarbij terug naar een klein artikel dat ik in 1975 schreef voor het Utrechtse faculteitsblad *Areopagus* over theologie en godsdienstwetenschap tijdens een soortgelijke periode van onrust en strijd, toen over de vraag of de KTHU in de RUU theologische faculteit te Utrecht zou kunnen ‘integreren’.²

Aan het debat, op maandag 21 april, namen, op verzoek van NOSTER, prof.dr. Andreas Beck, prof.dr. Jean-Pierre Wils en ik deel. Dit artikel geeft mijn bijdrage aan die discussie weer. Die is uitdrukkelijk godsdienstwetenschappelijk van aard. Zij heeft de volgende delen. Ik ga eerst in op de methodologische consequenties van de cultuurhistorische conditionering van godsdienstwetenschap en theologie als academische disciplines. Daarna besteed ik kort aandacht aan de toenemende omvang van hun studievelden en hun steeds toenemende multidisciplinariteit. Dat loopt uit op [222] de vraag of veel theologie niet gewoon godsdienstwetenschap van het christendom is, dat wil zeggen gedetheologiseerde theologie. Om die vraag te beantwoorden neem ik

¹ Zie Platvoet 1998a, 1998b, 2002

² Zie Platvoet 1975

de verhouding van godsdienst en theologie vanuit de godsdienstgeschiedenis onder de loep. Daaruit blijkt dat theologie een ambivalent instrument is dat godsdienst soms versterkt, soms verzwakt en zelfs vernietigt. Theologie noch godsdienstwetenschap zijn echter éénsoortig. In de laatste twee paragrafen stel ik hun verscheidenheid en onderlinge dynamiek aan de orde, waarna een korte afsluiting volgt.

Cultuurhistorische conditionering

Methodologisch reken ik godsdienstwetenschap, en trouwens theologie ook, tot cultuurgeschiedenis. Ik zie godsdienstwetenschap dus primair als historische wetenschap. Daarbij benadruk ik de dubbele doelstelling van godsdienstwetenschap. Godsdiensten en hun geschiedenissen dienen ten eerste zo beschreven te worden dat gelovigen hun eigen godsdienst in die beschrijving kunnen herkennen.³ Ten tweede dienen godsdiensten te worden gecontextualiseerd. Dat betekent dat godsdiensten niet alleen vanuit het binnenperspectief van de gelovigen accuraat beschreven dienen te worden, maar ook moeten worden onderzocht als gesitueerd in, en diepgaand meebepaald door de maatschappijgeschiedenissen waarin zij ontstaan, tot bloei komen en vergaan. Dat betekent dat godsdiensten ook vanuit het 'buitenperspectief' van een neutrale, seculiere maatschappijgeschiedenis moeten worden onderzocht als cultuurhistorische evenementen, en moeten worden beschreven als producten van maatschappijgeschiedenissen.⁴

Echter, de cultuurwetenschappen, en daaronder de godsdienstwetenschap(en) en de theologie(ën), zijn zelf evenzeer cultuurhistorische evenementen en producten. Zij zijn even grondig door hun particuliere maatschappijgeschiedenissen geconditioneerd als hun voorwerpen van studie, (de) godsdienst(en). Godsdienstwetenschap bijvoorbeeld is in-

³ Zonder dat daarmee de waarheidsaanspraken van een godsdienst worden onderschreven.

⁴ Voor een ontwerp van een algemene godsdienstgeschiedenis vanuit dit maatschappijhistorisch perspectief zie Platvoet 1993.

grijpend meebepaald door de westers-christelijke maatschappij- en cultuurgeschiedenis sinds haar ontstaan rond 1750, en door de mondialiseringsprocessen die sinds Hendrik de Zeevaarder de westerse maatschappij-, cultuur- en godsdienstgeschiedenis diepgaand hebben beïnvloed. Godsdienstwetenschap produceert dus tijd- en plaatsgebonden kennis, geen aan alle subjectiviteit ontstegen ‘zuivere objectiviteit’ die een [223] overal en altijd geldende objectiviteitsaanspraak waar zou kunnen maken. De kennis die godsdienstwetenschap voortbrengt is door allerlei buitenwetenschappelijke ontwikkelingen meebepaald, onder andere door allerlei belangentegenstellingen en machtsstrijd.

Bovendien hebben godsdienstwetenschappers, en alle andere cultuurwetenschappers, waaronder theologen, slechts uiterst zwakke middelen tot stichting van zo objectief mogelijke kennis tot hun beschikking vergeleken met sommige andere disciplines. Dat is zo om een viertal redenen. Ten eerste worden godsdiensten bijna uitsluitend onderzocht met behulp van ‘kwalitatieve’ methoden, dat wil zeggen met methoden waarin de cultuurhistorisch gevormde onderzoekers zelf onderzoeksinstrument zijn. Ten tweede zijn hun voorwerpen van onderzoek, zoals godsdiensten, rituelen, symbolen, etc., immens omvangrijk, verscheiden en complex en nooit uitputtend in concepten of definities te vangen.⁵ Ten derde, geschiedenis is niet herhaalbaar. Theorieën omtrent godsdienst kunnen dus niet door experimenteel onderzoek worden geverifieerd of gefalsificeerd. Tot slot is alle wetenschappelijk kennis voorlopig, dat wil zeggen slechts ‘geldig’ tot zij wordt ‘onderuitgehaald’ en door betere kennis wordt vervangen, of, meer discutabel, in paradigmawisselingen door aanspraak op betere kennis wordt vervangen.

Vanwege deze handicaps en omwille van de maatschappelijke opdracht tot het stichten van zo objectief mogelijke kennis dienen cultuur-

⁵ Zie Platvoet & Molendijk 1999, en daarin Platvoet 1999a, 1999b, voor het begrip ‘godsdienst’; en Platvoet 2006 voor het begrip ‘ritueel’.

wetenschappen daarom dan ook georganiseerd te worden als *democratic communities of organised scepticism*.⁶

Omvang van theologie en godsdienstwetenschap

Theologie, als studie van het christendom door christenen, is allang, en de laatste decennia in toenemende mate, een multidisciplinaire wetenschap. Haar voorwerp van onderzoek is altijd al vrij omvangrijk geweest. Haar onderzoeksterrein is echter behoorlijk verbreed sinds het christendom in de negentiende en twintigste eeuw door het westers kolonialisme over ongeveer [224] heel de wereld verspreid is geraakt en in vele maatschappelijke contexten is geïncultureerd. Daardoor is het christendom, dat nu ruim twee miljard aanhangers heeft, dus een derde van de mensheid, een zeer verscheiden ‘wereldgodsdienst’ geworden.⁷ Zijn zwaartepunt is, althans demografisch, al van Noord naar Zuid verschoven. Het onderzoeksveld van theologie heeft verder een tijdsdiepte van een 2000 jaar – 3000 als je zijn joodse ‘voorgeschiedenis’, het zogenaamde ‘Oude Testament’, erbij betreft. In die twee millennia heeft het christendom een groot aantal ingrijpende transformaties ondergaan.

Godsdienstwetenschap heeft echter een nog veel omvangrijker onderzoeksveld: alle godsdiensten van de mensheid, van Neanderthaler tot nu. Het oudste ‘document’ tot nu toe is het graf van een *homo sapiens sapiens* meisje van een jaar of tien in een grot in zuidelijk Afrika, dat gedateerd is op 104.000 jaar geleden. En als jongste evenement zou ik een uniek verschijnsel in de godsdienstgeschiedenis willen noemen: de massale de-religieusering die zich thans in enkele welvarende samenlevingen, waaronder de Nederlandse, aan het voltrekken is. Godsdienstwetenschap heeft dan ook een nog veel rijker multidisciplinair palet dan theologie. De rijkdom aan godsdiensten vraagt niet alleen om een breed scala aan filologisch-historische en cultuurhistorische

⁶ Zie Köbben974: 88

⁷ Vandaar de verschuiving van missiologie naar *crosscultural*, c.q. interculturele, c.q. comparatieve theologie.

disciplines, ieder met belangrijke regionale specialisaties, om aan het binnenperspectief van afzonderlijke varianten van godsdiensten recht te doen. Ook de verwevenheid van al die religieuze ontwikkelingen met hun afzonderlijke maatschappijgeschiedenissen heeft tot een rijkere schakering aan wetenschappelijk onderzoek geleid dan in de academische theologie. Dat onderzoek is tweeledig. Het richt zich enerzijds op de morfologie-geschiedenis van godsdiensten: hoe werden zij door hun maatschappijgeschiedenissen niet alleen gevormd maar ook in hun mogelijkheden tot ontplooiing begrensd? Anderzijds onderzoekt GW hoe godsdiensten in samenlevingen hebben gefunctioneerd: welke niet-godsdienstige functies vervulden zij erin naast hun strikt godsdienstige functies?

Theologie als godsdienstwetenschap van het christendom

Kijk je naar wat theologie over de transformaties van het christendom te berde heeft gebracht, dan dringt zich onmiddellijk de vraag op of veel in theologie beoefende multidisciplinariteit niet gewoon godsdienstwetenschap van het christendom genoemd zou moeten worden, zoals er godsdienstwetenschap [225] van de islam, van het boeddhisme, van het hindoeïsme, van taoïsme, van het jodendom, van godsdiensten zonder schrift is, en van nieuwe religieuze bewegingen, en van andere godsdiensten is. In de laatste paar decennia was dat in toenemende mate het geval in alle huidige theologieopleidingen in Nederland.⁸ Bij enkele echter tot op zo grote hoogte dat je de bordjes theologie en godsdienstwetenschap best zou kunnen verwisselen. Vandaar dat sommige faculteiten godgeleerdheid recentelijk vrij soepel van gedaante zijn veranderd en zich nu in toenemende mate of zelfs uitsluitend als instellingen van godsdienstwetenschap profileren.

Die herprofilering begon al in 1988 toen in Groningen theologie en godsdienstwetenschap voor het eerst werden nevenschikt in de naam

⁸ Zie QANU 2006

Faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap. Sinds 2000 hebben ingrijpende veranderingen in de relatie van theologieopleidingen met de RK en PKN kerken die gedaantewisseling in een stroomversnelling gebracht. In 2006 werd de Faculteit der Theologie van de Radboud Universiteit te Nijmegen met een Faculteit der Religiewetenschappen verdubbeld.⁹ In 2007 werd de Faculteit Godgeleerdheid van de Universiteit Leiden omgedoopt tot Faculteit der Godsdienstwetenschappen.¹⁰

Deze transformatie wordt evenzeer zichtbaar in de pijnlijke demoties van faculteiten theologie tot afdelingen godsdienstwetenschap in faculteiten geesteswetenschappen. De Faculteit Godgeleerdheid van de Universiteit van Amsterdam, opgeheven in 2002, werd in 2003 ten dele voortgezet in de vorm van twee leerstoelgroepen, Religiestudies en de Geschiedenis van de Hermetische Filosofie, binnen de Afdeling Kunst-, religie- en cultuurwetenschappen van de Faculteit Geesteswetenschappen.¹¹ De voormalige RK theologische universiteit TFT (Theologische Faculteit Tilburg) werd weliswaar op 1 Januari 2006 opgenomen in de Universiteit van Tilburg (UvT) als haar Faculteit Theologie, maar werd op 1 Januari 2007 alweer als Departement van Religiestudies en Theologie naar de UvT Faculteit Geesteswetenschappen verplaatst.¹² De reden daarvan was dat ook de andere voormalige RK theologische universiteit, de Katholieke Theologische Universiteit (KTU) te Utrecht, in de UvT werd opgenomen, en [226] wel als haar kerkelijk-goedgekeurde Faculteit Katholieke (!) Theologie (FKT).¹³ De Faculteit der Gods-

⁹ Zie http://www.ru.nl/religiewetenschappen/faculteit/even_voorstellen/; en http://www.ru.nl/theologie/faculteit/even_voorstellen/. Bijna alle stafleden van de Faculteit Theologie zijn ook aan de Faculteit der Religiewetenschappen benoemd; zie <http://www.ru.nl/theologie/faculteit/wetenschappelijke/>, en <http://www.ru.nl/religiewetenschappen/faculteit/wetenschappelijke/> (alle geconsulteerd op 19.01.2009)

¹⁰ Zie *Mare* 6 september 2007 op <http://www.mareonline.nl/editie/0607/01/>, geconsulteerd op 19.01.2009

¹¹ Zie <http://www.hum.uva.nl/organisatie/index.cfm/D36BB89B-9C36-4C02-B7EE-5A07167C8B7D>, geconsulteerd op 16.01.2009

¹² Zie o.a. <http://www.uvt.nl/faculteiten/fgw/factsheet.html> en <http://www.uvt.nl/faculteiten/fgw/drt/profiel/>, geconsulteerd op 17.01.2009.

¹³ Zie <http://www.uvt.nl/faculteiten/fkt/organisatie/profiel-missie/>;

dienstwetenschappen van de Universiteit Leiden is inmiddels ook als Leids Instituut voor Godsdienstwetenschappen in de Faculteit Geesteswetenschappen opgegaan.¹⁴

Ook de Faculteit Godgeleerdheid van de Universiteit Utrecht is sinds 2005 in de Faculteit Geesteswetenschappen ondergebracht maar vooralsnog als departement godgeleerdheid.¹⁵ In haar *mission statement* definieert zij theologie echter als ‘de wetenschappelijke bestudering van religie’. Zij vermeldt verder dat haar staf ‘leden met uiteenlopende levensbeschouwing en van verschillende confessie’ telt met ‘passie voor onafhankelijk onderzoek en onderwijs in de overtuiging dat religie een belangrijke factor is in de samenleving’. Tenslotte refereert zij naar de ‘prominente plaats’ die de bestudering van het christendom in ‘de eigen Utrechtse traditie’ heeft, evenals de confrontatie en dialoog met andere religieuze en seculiere tradities’, ‘religieuze pluraliteit, kerkelijke verschuivingen, ontzuiling en secularisatie, fundamentalisme en opbloei van spiritualiteit’.¹⁶ In haar omschrijving van theologie laat zij dus theologie met godsdienstwetenschap samenvallen en verhult zij de eigen aard van beide.

Onderwijs en onderzoek in godsdienstwetenschap werden in de afgelopen jaren aan deze faculteit godgeleerdheid vervangen door die in interculturele theologie.¹⁷ Sinds haar incorporatie in de faculteit Geesteswetenschappen zijn vier islamologen aan de staf van het departement godgeleerdheid toegevoegd.¹⁸ En de sinds 2004 vacante kernhoog-

en voor haar speciale status en statuten, zie

<http://www.uvt.nl/faculteiten/fkt/specialstatutes/>, geconsulteerd op 17.02.2009

¹⁴ Zie <http://www.hum.leidenuniv.nl/godsdienstwetenschappen/organisatie/welkom.-jsp>, geconsulteerd op 19.01.2009

¹⁵ Cf. <http://www2.hum.uu.nl/faculteit/departementen.htm>, geconsulteerd op 17.01.-2009

¹⁶ Cf. <http://www2.hum.uu.nl/godgeleerdheid/departementgodge/missionstatement/>, geconsulteerd op 17.01.2009

¹⁷ Zie Platvoet & Van Rinsum 2008: 156-158

¹⁸ Cf. <http://www2.hum.uu.nl/onderzoek/onderzoekers.htm>, geconsulteerd op 17.01.-2009

raarspost godsdienstwetenschap werd in juni 2008 weer opengesteld,¹⁹ zij het slechts even. Het departement beraadt zich op een nieuwe naam.²⁰

Dit proces van de-theologisering riep forse kerkelijke weerstand op, en leidde in 2005-2006 tot kerkelijk-institutioneel beleid dat beoogt een deel van de academische theologie in Nederland te hertheologiseren. Dit beleid heeft [227] de relaties tussen gedetheologiseerde en geretheologiseerde theologie hier en daar behoorlijk op scherp gezet. Naast de dood van de *duplex ordo* in een opmerkelijke stilte, heeft het ook de vergodsdienstwetenschappelijking van de de-theologiserende theologie versneld en versterkt. Om dit proces beter te begrijpen wil ik, als godsdienstwetenschapper, enkele opmerkingen maken over godsdienst en theologie.

Godsdienst en theologie

Theologie is vaak als *fides quaerens intellectum* omschreven: '[christelijk] geloof dat inzicht zoekt.' In deze betekenis genomen is theologie een beperkte, late, maar kapitale ontwikkeling in de algemene godsdienstgeschiedenis. Zij is voornamelijk tot het christendom beperkt, van de *patres* tot Karl Barth en Ratzinger.²¹ Zij is *Glaubenswissen-*

¹⁹ E-mailbericht van Dr. F.L. Bakker, dd. 27.06.2008

²⁰ Persoonlijke mededeling van de voorzitter van het departement godgeleerdheid, prof. Marcel Sarot, op 21.04.2008

²¹ De extrapolatie van christelijke theologie als godsdiensthistorisch verschijnsel naar andere godsdiensten door von Stietencron (1986) en anderen overtuigt mij niet. Waar Von Stietencron c.s. theologie ontwaren, zie ik voornamelijk intellectualiserende aanzetten tot proto-theologieën. Theologie speelt mijns inziens buiten het westers christendom geen rol van betekenis in de algemene godsdienstgeschiedenis. Geschoolde gelovigen hebben nergens hun godsdienst zo verwetenschappelijkt als christelijke theologen dat hebben gedaan. *Ilm-al-kalām*, 'scholastieke theologie', bijvoorbeeld 'does not hold the leading place in Muslim thought that theology does in Christianity', i.e. is marginaal en zeer omstrede door het felle verzet van de Hanbalitische orthodoxie tegen 'the very principle of the defence of the faith by rational argument' (Louis Gardet, 'Ilm al-Kalam', <http://www.muslimphilosophy.com/ei2/kalam.htm>, geconsulteerd op 09.02.2009).

schaft,²² de rationaliserende preoccupatie met geloofsvoorstellingen van een kleine kern van geschoolde (intellectueel-gevormde) christelijke gelovigen die de ‘waarheden’ van ‘het’ (hun) geloof systematiseren, van allerlei ‘bijgeloof’ ‘zuiveren’, tot leer ordenen, en onderling over de ‘juiste leer’ strijden. Die leer stelden ze lang voor als de enige, onomstotelijke waarheid omtrent een gepostuleerde [228] meta-empirie, en als de enige heilsweg. Met die leerstelligheid verwierven ze zich aanzien en macht, kerkelijk zowel als maatschappelijk, en schiepen ze een diepe en polemische tegenstelling in christelijke gemeenschappen tussen hun leer en de devoties van de gewone gelovigen. Hún geloof veroordeelden en bestreden ze vaak als bijgeloof, superstitie, magie, afgoderij, idolatrie, of syncretisme. In troebele tijden vervolgden ze die als hekserij en duivelse toverij zelfs tot op de brandstapel.

Vanwege de maatgevende rol die christelijk geloof gewoonlijk in de theologie-beoefening heeft gespeeld,²³ is theologie op de universiteit geen gewone, neutrale, seculiere wetenschap die slechts zo objectief mogelijk kennis zoekt. Theologie is dubbelspel. Zij wordt enerzijds ge-

Misjna en talmoed vervullen in het jodendom evenmin de rol die theologie in het christendom heeft. Goldammer geeft het toe: ‘Wo dieses Element [...] der Bildung rationaler wissenschaftlicher Denksysteme fehlt, ist es nicht angebracht, von Theologie zu sprechen’. Dat is bijvoorbeeld ook niet het geval in de Oud-Egyptische, Oud-Griekse en Romeinse godsdiensten, en evenmin in de Indische godsdienstgeschiedenis. En hij erkent dat wetenschap in de godsdienstgeschiedenis nergens anders zo diep en breed op een godsdienst heeft ingewerkt als zij dat sinds de Verlichting door de theologie op het christendom heeft gedaan, ook als die wetenschap religieus-indifferent of antigodsdienstig was (Goldammer 1986: 27, 33, 34-35, 38-42). Zie verder Assman over het onkritisch gebruik van ‘theologie’ door egyptologen. Pas toen de Oud-Egyptische godsdienst door concurrentie van buitenaf met de ondergang werd bedreigd, kwam volgens Assman ‘ten dele’ een ‘expliciet theologische’ systematisering van geloofsvoorstellingen op gang waarin de ‘ene God’ buiten, boven en tegenover het traditionele veelgodendom werd geplaatst in plaats van erbinnen (Assman 1986: 46-53, 56). Zie ook noot 25.

²² Goldammer 1986: 32.

²³ Zie von Stietencron (1986: 13) over theologie als ‘immer religionsimmanent’. Dat theologie van ‘vorgegebenen Glaubenssätzen’ uitgaat is volgens hem zelfs een ‘zwingende Voraussetzung’.

normeerd door geloof in een gepostuleerde meta-empirie, in iets dat buiten iedere mogelijkheid tot verificatie en falsificatie ligt, en dus buiten de werkelijkheid die voorwerp van empirisch-wetenschappelijk onderzoek kan zijn. Anderzijds kent ze een lange traditie van redelijke, systematiserende, verhelderende doordenking van het geheel van de geloofsvoorstellingen van een gelovige gemeenschap omtrent die meta-empirie en haar veronderstelde relatie tot de waarneembare werkelijkheid, onder andere om de ‘waarheid’ ervan te vestigen of te bevestigen. Daartoe heeft zij zich alle vormen van scholing, doordenking en wetenschap toegeëigend die haar verhelderend, systematiserend, onderzoekend karakter konden versterken. Eveneens rekende zij het tot haar taak toekomstige bedienaren van de christelijke gemeenschappen daarin te vormen.

Daartoe was gedurende vele eeuwen bijna uitsluitend de (scholastieke) wijsbegeerte beschikbaar. Door dat verbond met wijsbegeerte werd theologie scherpzinnig en voor het oog sluitend beoefend. Dat gaf theologie groot aanzien en een centrale, onomstreden plaats aan de middeleeuwse en vroeg-moderne universiteiten. Vooral sinds de opkomst van de bijbelkritiek heeft zich in de academische theologie echter een steeds uitdijend proces ingezet zowel van confrontatie met, als incorporatie van, de seculiere wetenschapsbeoefening zoals die aan moderne universiteiten wordt beoefend. Beide, confrontatie en incorporatie, hebben ertoe bijgedragen dat theologie zijn plek op veel moderne universiteiten – zij het niet overal – kon behouden ondanks zijn dubieus wetenschapsstatuut. En hier in Nederland is die plek veilig zolang het CDA het centrum van het politieke bestel in handen weet te houden.

[229] Voorstanders van een her-theologisering van de theologie zouden er mijns inziens op kunnen wijzen dat theologie met die sterk toegenomen multidisciplinarisering het paard van Troje heeft binnengehaald. Op het eerste gezicht lijken ze daar gelijk in te hebben. De seculiere wetenschap kan weliswaar de aanspraak op waarheid van een religieuze voorstelling nooit dwingend als vals (of als waar) vaststellen juist omdat zij een claim omtrent de meta-empirie is. Wanneer weten-

schap echter in grote hoeveelheden in de theologie wordt geïncorporeerd, heeft zij cumulatief wel grote gevolgen, vooral psychologische, voor de plausibiliteit van traditionele geloofsvoorstellingen. De multidisciplinaire academische theologie is daarom niet enkel een passief voorwerp van de huidige secularisering van Nederland. Zij heeft er actief aan bijgedragen door haar gretige openheid jegens iedere relevante vorm van seculiere wetenschap. In de tweede helft van de twintigste eeuw heeft academische theologie daardoor de atrofïering van godsdienst die we nu overal in Nederland waarnemen flink bevorderd.

Toch ligt mijns inziens de *root cause* van de de-plausibilisering van godsdienst dieper, namelijk in de theologie zelf als *fides quaerens intellectum*. Gereconfessionaliseerde theologie zal zich daarom wel tijdelijk maar niet permanent kunnen behoeden voor de paradox van de geloofs-ondermijnende werking van theologie.²⁴ ‘Geloof’, zo werd mij eind jaren vijftig in mijn RK theologiestudie bijgebracht, is eerder *credere cui* dan *credere quid*, eerder zich ‘aan iemand toevertrouwen’ dan ‘iets voor waar houden’. Ik vond dat curieus, want theologie, zoals ik die toen kreeg onderwezen, ging uitsluitend over geloofsleer en nergens over geloofsovergave, devotie, vertrouwen. Kijk ik nu, vijftig jaar later, als godsdienstwetenschapper, naar wat theologie in de geschiedenis van de godsdiensten uitricht, en vooral aanricht, dan zie ik dat het theologisch doordenken van een gegeven stelsel van geloofsvoorstellingen, zoals dat in het christendom heeft plaatsgevonden, dat geloof progressief uitdunt. Theologie – en ook prototheologie blijkt dat al heel effectief te doen²⁵ – ruimt de bovennatuurlijke zolder, de meta-empirie,

²⁴ Zie ook Platvoet 1975: 19-20

²⁵ Zie bijvoorbeeld Assman (1986: 61) over de werking van theologie in de Oud-Egyptische godsdienst: ‘In der ersten Phase des theologischen Prozesses beginnen die anderen Götter zu verblassen’. In de tweede – die van Echnaton – werden ze radicaal afgeschaft. Waarna ze in de derde fase in de ‘drie-eenheid’ (Amun/Re/Ptah) van de ene, verborgen, onkenbare en onuitspreekbare rijks- en algod werden opgenomen: ‘die vielen Götter sinds nichts als die innerweltlichen Manifestation des verborgenen Einen’ (Assman 1986: 65) Waarmee de tegenstellingen tussen pan-, poly- en monotheïsme waren opgeheven (Assman 1986: 65, 69). Zie ook

grondig op, blijkt [230] uit een vergelijking van godsdiensten met en zonder (proto-)theologie.²⁶ Uiteindelijk zo grondig dat een lege zolder, een negatieve theologie, een vaag ietsisme overblijft, of een ‘zwart gat’ in het denken, dat dan maar wordt omgedoopt van onbegrijpelijke absurditeit tot een alle begrip overstijgend Mysterie.²⁷

Theologie, lang het middel van gelovige intellectuelen zowel om zelf gelovig te blijven als tot vorming, aanzien en macht, lijkt in zijn uitwerking thans eerder een nadeel dan een voordeel voor godsdienst. Godsdiensten zonder theologie lijken betere toekomstpapieren te hebben dan die met theologie. In godsdiensten zonder theologie wordt de vraag of hun eigen geloofsvoorstellingen waar zijn niet eens gesteld,²⁸ en evenmin of die van andere godsdiensten onwaar zijn. In hen behoort de gepostuleerde meta-empirie als vanzelfsprekend tot de (ondeelbare) werkelijkheid. Die onzichtbare wereld wordt geacht niet slechts vanuit het bovenzintuigelijke in de empirie werkzaam te zijn, maar zich daarin ook ‘lijflijk’ te manifesteren, bijvoorbeeld door gelovigen ‘in bezit te nemen’. Men gelooft dus dat de meta-empirie in de empirie voor omgang beschikbaar is; dat zij daarin tastbare vorm aanneemt zodat men

Gladigow (1986: 71-72, 74), over de ‘massieve godsdienstkritiek’ van Xenophanes en andere voorsocratici. Bernhard Lang (1986: 89) vat de omvorming van de polytheïsche godsdienst van Israel met profeten tot het monotheïstische vroege jodendom met ‘schrijvers’ in één zin samen: ‘An der Stelle der vielen Götter und der vielen Propheten treten der eine Gott und das eine Buch’. Hij omschrijft dat monotheïsme nader als een orthodoxie die dwingend werd opgelegd op grond van ‘openbaring’ die door canonisering werd vastgelegd en afgegrensd, met strenge geloofs- en zedencontrole, en bewaking van de grenzen van de geloofsgroep, en met de intellectuele rituelen van het voorlezen uit, het uitleggen van, en het preken over dat ‘ene boek’ (Lang 1986: 100, 106, 112, 113-114). Over de maatschappelijke condities, endogeen en exogeen, waaronder prototheologiën opkomen, zie Kehrer, 1986: 2004e.v.

²⁶ Die laatste zijn veruit in de meerderheid en kenmerkend voor het langste deel van de godsdienstgeschiedenis.

²⁷ Zoals Jan van Baal (1972: 118-133, vooral 123-126) deed. Hij herhaalde zijn oproep tot een gelovige godsdienstwetenschap in van Baal 1985, 1990, 1993. Zie mijn bespreking in Platvoet 1991. Zie Platvoet 1991: 92-94 voor mijn bespreking van van Baals oproep.

²⁸ Zie ook Goldammer 1986: 37

het onzienlijke kan ervaren;²⁹ kortom, dat het zich daarin incarneert. Kenmerkend zijn dan de verering van de iconostase in het [231] oosters-orthodoxe christendom; *darshan*, het in vervoering aanschouwen van hindoe godenbeelden; glossolalie en duivelsuitdrijving in extatisch christendom, maar evenzeer Lourdeswater in de katholieke volksdevotie, het instralen door Jomanda, alle (nu evaporerende) christelijke sacramentaliteit, en de kernvoorstelling van het christendom, de menswording van ‘de Gezalfde’; en in de islam, de nederzending van *al-kitab*, ‘het boek’. In een van theologie en leerstelling doordrenkt christendom wordt de meta-empirie echter steeds verder uit de empirie verbannen, worden beide door een steeds dikker natuurwetenschappelijk plafond gescheiden, en wordt communicatie en communie tussen beide steeds ieler. Er ontstaat ‘Religion ohne Kult’.³⁰ In godsdienstwijsbegeerte en godsdienstwetenschap maakt godsdienst als omgang dan plaats voor godsdienst als zingeving en kosmologisch kader.³¹

Soorten theologie

In verband met het thema, de relaties tussen theologie en godsdienstwetenschap, is het nodig aan te stippen dat geen van beide eenduidige begrippen zijn. Als we ons tot de Nederlandse academische theologie beperken, dan is die in minstens twee opzichten meervoudig: confessioneel, naar de kerkelijke denominaties en modaliteiten die de theologische opleidingen bedienen; en intern, naar de theologische disciplines.

Wat die confessionele meervoudigheid betreft is het relevant er op te wijzen dat vrijzinnige theologie altijd zeer gastvrij is geweest voor godsdienstwetenschap, intensief van godsdienstwetenschap gebruik

²⁹ Zie Platvoet 2004

³⁰ Zie Cancik 1986: 236

³¹ Meer technisch geformuleerd: definities van ‘godsdienst’ als onderzoeksperspectieven verschuiven dan van ‘godsdienst’ als ‘communication, communion and commerce with spiritual beings’ (zoals geïmpliceerd in E.B. Tylor’s *minimum definition of religion as belief in spiritual beings*), naar ‘godsdienst’ als ‘orientation, cosmology, a general order of existence, ultimate meaning’ en ‘ultimate concern’ van o.a. Clifford Geertz en Paul Tillich.

heeft gemaakt, en zelf zoveel godsdienstwetenschap heeft voortgebracht dat vrijzinnige theologie en godsdienstwetenschap elkaar in hoge mate dekken. Vrijzinnigheid is dan ook een gelovige revolutie in het christendom, want het betekent niets meer en niets minder dan dat de traditionele orthodoxe aanspraak op heilsuniciteit is opgegeven. Andere godsdiensten worden in principe aan het christendom gelijkwaardig geacht. Al naargelang echter een opleiding meer orthodox is en de claim op heilsuniciteit handhaaft, wordt haar relatie met godsdienstwetenschap problematischer. In een theologieopleiding waarin die claim voluit overeind wordt gehouden is geen ruimte voor onderwijs in godsdienstwetenschap en wordt niet aan [232] godsdienstwetenschap bijgedragen. Er is dus een hele scala aan betrekkingen tussen theologie en godsdienstwetenschap. Door de tijd heen verschuiven die in het algemeen naar meer vrijzinnigheid en openheid voor (godsdienst)wetenschap.³² Maar in reactie daarop vaak ook naar meer, soms polemisch-felle orthodoxie³³ en minder of geen ontvankelijkheid voor godsdienstwetenschap.

Wat die disciplinaire meervoudigheid betreft: de relatie van een theologische discipline met godsdienstwetenschap is intiemer naarmate een discipline minder de strikte kerkleer tot voorwerp heeft en meer buitentheologische disciplines in haar onderzoek en onderwijs betreft. Die relatie varieert natuurlijk ook met de confessionele signatuur van een theologieopleiding. Maar over het algemeen zijn de historisch-filologische vakken en de pastorale en sociaal-wetenschappelijke vakken veel godsdienstwetenschappelijker, neutraler en seculier van aard dan

³² Zoals aan de VU plaats vond, van Abraham Kuyper en Herman Bavinck tot Johan H. Bavinck en D.C. Mulder (zie Platvoet 2002: 93-99, 116-117, 130n202); en nu bij Cees Dekker die *Intelligent Design* voorbij is en Andries Knevel die het creatiönisme vaarwel zegt, tot verontwaardiging van veel EO-ers (zie http://nl.wikipedia.org/wiki/Cees_Dekker, geconsulteerd op 6.02.2009; Drost 2009: 27)

³³ Zoals die van de Priesterbroederschap St. Pius X en bisschop Jo Gijsen op Vaticanum II. (zie: <http://www.stpiusx.nl/index.php?id=32>; http://nl.wikipedia.org/wiki/Joannes_Matthijs_Gijsen, beide geconsulteerd op 11.02.09)

de dogmatiek en andere systematisch-theologische vakken waaronder (christelijke) godsdienstwijsbegeerte.³⁴ Godsdienstwetenschap komt dus ‘van buitenaf’, vanuit de perifere, jongere disciplines, de theologie binnen. En een theologische opleiding omarmt godsdienstwetenschap pas ten volle als ook de systematische theologie en de godsdienstwijsbegeerte de gelijkwaardigheid van godsdiensten erkennen door een *theologia religionum* te ontwikkelen die andere godsdiensten ook als heilswegen erkent, en daarom de godsdienstgeschiedenis in hun reflectie over hun kerkelijke leer betrekken.

Soorten godsdienstwetenschap

Zoals theologie pluriform is, zo is ook godsdienstwetenschap pluriform, naar voorwerp van onderzoek, naar methode van onderzoek, en naar ‘confessie’, dat wil zeggen naar kosmologie en ideologie.

Er is een enorme verscheidenheid naar voorwerp van onderzoek: welke godsdienst of soort godsdiensten men bestudeert, en in welk deel van de wereld. Zowel de godsdienstgeschiedenis als de godsdienstanthropologie [233] bestaan daardoor uit een breed scala aan afzonderlijke disciplines en subdisciplines. Er is verder verscheidenheid van methode: philologisch-historisch, sociologisch, psychologisch (beide zo goed als uitsluitend met betrekking tot het kerkelijk christendom in westerse samenlevingen ontwikkeld), etnografisch, antropologisch (met een groot scala aan subdisciplines zoals historische, linguïstische, medische, politieke, neurobiologische, etc. antropologie), geografisch, politologisch, economisch, etc., en vergelijkend.

Die laatste, de vergelijkende godsdienstwetenschap, differentieert zich in de algemene godsdienstgeschiedenis, van Neanderthaler tot nu, die de gehele godsdienstgeschiedenis van de mensheid in kaart probeert te brengen; en een veelheid van deeldisciplines naargelang het ‘ver-

³⁴ Dat laatste is curieus, omdat er aanvankelijk (1876-1920), althans in de *duplex ordo* theologie aan de openbare universiteiten, veelal een leerstoelverbinding tussen godsdienstwijsbegeerte en godsdienstwetenschap bestond.

schijnsel' dat men onderzoekt, zoals voorstellingen omtrent de gepostuleerde meta-empirie, of vormen van rituele praxis, of van religieuze organisatie, of van religieuze ervaring.³⁵

Tot slot is er een verscheidenheid van godsdienstwetenschap naar de achterliggende wereldbeschouwing, dat wil zeggen naar het buitenwetenschappelijk paradigma waarin en de ideologie waarom godsdienstwetenschap wordt beoefend. Ik onderscheid er, in chronologische volgorde, drie.³⁶

De oudste³⁷ is de ongelovige godsdienstwetenschap die een positivistisch, ééndelig wereldbeeld huldigt, waarin het axioma heerst dat uitsluitend de empirie bestaat. Zij is soms militant-atheïstisch en wordt dan bedreven om 'wetenschappelijk' vast te stellen, c.q. 'onomstotelijk te bewijzen' dat alle godsdienst irrationeel bijgeloof, superstitie en magie is. In dat geval wordt die godsdienstwetenschap terecht verweten dat zij reductionistisch van aard is.

De tweede is de gelovige godsdienstwetenschap die een meerdelige kosmologie huldigt door onzichtbare werelden van spirituele aard naast de zichtbare te postuleren. Zij wordt soms polemisch-gelovig ('religionistisch') beoefend 'to deflect atheism's arrows'.³⁸

De derde en jongste is de 'methodologisch-agnostische' godsdienstwetenschap die geen positie inneemt in de strijd of er wel of geen meta-empirie bestaat, omdat de onzichtbare werelden die godsdiensten postuleren, zo ze [234] bestaan, niet wetenschappelijk onderzocht kunnen worden. Daarom dienen godsdienstwetenschappers zich op deze methodologische grond van iedere bevestiging en bestrijding van de werkelijkheids-, waarheids- en werkzaamheidsclaims van godsdiensten te

³⁵ De klassieke godsdienstfenomenologie probeerde van al die 'verschijnselen' een systematisch overzicht te geven.

³⁶ Zie Platvoet (1990: 183-187) over 'cosmologies, ideologies and the study of religion'.

³⁷ Men kan haar beginpunt bij David Hume's *The Natural History of Religion* (1756) leggen, maar dient wel te bedenken dat de militante varianten van latere datum zijn.

³⁸ Zie Platvoet forthcoming

onthouden. Zij dienen godsdiensten uitsluitend te onderzoeken als evenementen in de cultuurgeschiedenis van de mensheid. Voor de agnostische godsdienstwetenschap bestaan godsdiensten uitsluitend uit geloofsvoorstellingen, en niet uit geloofswaarheden, en worden ze onderzocht als veronderstelde omgang met een gepostuleerde meta-empirie, en niet als werkelijke communicatie daarmee. Godsdiensten dienen te worden beschreven zonder de *boundary hopping* van theologen die meta-empirie als vanzelfsprekend in de empirie insluiten. Geloofsaffirmaties dienen uit de godsdienstwetenschap te worden gebannen, zowel positieve waar het de eigen godsdienst betreft, als negatieve waar het om andere godsdiensten gaat. Het in de theologie gangbare begrippenapparaat en taalgebruik dient te worden geëmpiriseerd: in plaats van bijvoorbeeld ‘de Kerk’, die tijd en plaats zou overstijgen, dient men steeds van ‘kerken’ (PKN, RK, HNH, Vrijgemaakt-Gereformeerd, Christelijk-Gereformeerd, etc.) in hun historische particulariteiten te spreken.

Of een bepaald soort godsdienstwetenschappelijke kennis in academische, ‘gedetheologiseerde’ theologie thuis is of in confessionele, gere theologiseerde theologie geïncorporeerd kan worden, hangt dus niet alleen af van welke godsdienst met behulp van welke methode wordt bestudeerd, maar ook in welk paradigma, met welke kosmologie en ideologie godsdiensten worden onderzocht. De onverzoenlijke polemiek tussen de positivistische en religionistische godsdienstwetenschap, die de godsdienstwetenschap tot 1960 beheerste, is in het methodologisch-agnostische paradigma overstegen. Daarin wordt geen enkel soort godsdienstwetenschap op polemische gronden verworpen en verbannen. Alle godsdienstwetenschap dient kritisch te worden onderzocht, ook op haar achterliggende kosmologie en ideologie, om na te gaan welk effect die hebben op haar doelstellingen, onderzoek, datavergaring, theorieën hypothesevorming, bewijsvoering en voorgestelde conclusies. Op grond daarvan worden van ieder soort godsdienstwetenschap de verdiensten en tekortkomingen vastgesteld. En gezien de slechte pers die ‘reductionistische godsdienstwetenschap’ lang op theologische opleidingen heeft gehad, mag hier best even gemeld worden dat ook de on-

gelovige godsdienstwetenschap een geweldige bijdrage aan onze wetenschappelijke kennis omtrent godsdienst en godsdiensten heeft geleverd.

Juist omdat in het methodologisch-agnostisch paradigma ieders persoonlijke levensbeschouwing – gelovig, agnostisch, of ongelovig – uit de beoefening van de godsdienstwetenschap wordt gebannen, kan iedere godsdienstwetenschapper [235] met en binnen dit paradigma werken. Misschien is dat de reden dat deze benadering in de laatste vier decennia in Nederland in de godsdienstwetenschap het heersende – maar niet het enige – paradigma geworden is.³⁹

Echter, de kennis die de agnostische benadering produceert, is een neutrale, seculiere godsdienstwetenschap die alle godsdiensten en alle geloof *ex aequo*, als volkomen gelijkwaardig behandelt. Zij kent het christendom geen privileges toe, maar onderwerpt het aan precies dezelfde soorten onderzoek als die waaraan zij ieder ander godsdienstig geloof onderwerpt. Daarmee produceert de methodologisch-agnostische godsdienstwetenschap kennis van godsdiensten die dichter bij die van de positivistische godsdienstwetenschap staat dan bij die van de religionistische godsdienstwetenschap. Confessionele theologie van meer orthodoxe snit, en hertheologiserende theologie hebben daar duidelijk moeite mee, en zullen uitwijken naar religionistische godsdienstwetenschap voor zover ze godsdienstwetenschap in hun opleiding willen toelaten.

Conclusie

Er zijn soorten theologie en soorten godsdienstwetenschap, en er is dynamiek in hun wederzijdse verhouding. In mijn theologieopleiding in de jaren vijftig werden noch godsdienstwetenschap noch missiologie gedoceed, hoewel ik tot missionaris werd opgeleid. Bij de Sociëteit

³⁹ Er is ook gelovige godsdienstwetenschap. Er is nauwelijks militant-atheïstische godsdienstwetenschap.

voor Afrikaanse Missieën werd het gangbare standaard-model van een RK priesteropleiding van vóór 1950 gevolgd en bestond geen behoefte om voorop te lopen in academische vorming. Toch kwam ook daar, ongemerkt, godsdienstwetenschap binnen, want ik werd gevormd in de aanloop naar Vaticanum II, op de breuklijn van neothomistische wijsbegeerte, die in het Latijn werd gedoceerd en getentamineerd, en Leuvense en andere 'moderniteit'. En in de exegese die mij werd onderwezen werd stiekem *Humani Generis* ontdoken. En dat was vóór de zuilen begonnen in te storten.

Het is voor een hedendaagse theologieopleiding met een academisch karakter en volledige overheidsfinanciering niet goed meer mogelijk het zonder godsdienstwetenschap te stellen, ook niet als zij reconfessionaliseert. Zij kiest er dan voor die te 'religioniseren'. Dat is haar goed recht. Maar zij zou ook als Jacob kunnen worstelen met de methodologisch-agnostische godsdienstwetenschap en haar neutraliteit en hardere seculariteit. In ieder geval draagt de recente reconfessionalisering van een deel van de Nederlandse academische [236] theologie er toe bij dat nogal wat theologie nu versneld wordt omgevormd tot godsdienstwetenschap. Of zij die gedaantewisseling zal overleven hangt niet af van die theologie, c.q. godsdienstwetenschap, noch van de kerken die hun theologieopleidingen reconfessionaliseren, maar van bredere ontwikkelingen in de seculariserende Nederlandse samenleving.

Bibliografie

- Assman, Jan, 1986, 'Arbeit am Polytheismus: Die Idee der Einheit Gottes und die Entfaltung des theologischen Diskurses in Ägypten', in von Stietencron 1986: 46-69
- Baal, Jan van, 1972, *De boodschap der drie illusies: Overdenkingen over religie, kunst en spel*. Assen: van Gorcum
- Baal, Jan van, 1985, *Boodschap uit de stilte: een herschikking van berichten over Jezus naar antropologische methode*. Baarn: Ten Have
- Baal, Jan van, 1990, *Mysterie als openbaring*. Utrecht: ISOR
- Baal, Jan van, 1991, *Boodschap uit de stilte/Mysterie als openbaring*. Baarn: Ten Have

- Cancik, Hubert, 1986, 'Die Götter Griechenlands 1929: Walter F. Otto als Religionswissenschaftler und Theologe am Ende der Weimarer Republik I', in von Stietencron 1986: 214-238
- Drost, Lodewijk, 2009, 'EO baalt en neemt afstand van tv-actie Andries Knevel', in *Trouw*, De Verdieping, vrijdag 6 februari 2009: 27
- Gladigow, Burkhard, 1986, 'Mythologie und Theologie: Aussagestufen im griechischen Mythos', in von Stietencron 1986: 70-88
- Goldammer, Kurt, 1986, 'Gottes Wort und Wort von Gott: Von Werden der Theologien', in von Stietencron 1986: 25-45
- Kehrer, Günter, 1986, 'Theologien und Religiösen Organisationen', in von Stietencron 1986: 199-213
- Köbben, André, 1974, 'Sociale wetenschappen en ethiek', in Th. de Boer & A.J.F. Köbben (red.) 1974, *Waarden en wetenschap: Polemische opstellen over de plaats van waarde-oordelen in de sociale wetenschappen*. Bilthoven: Ambo, 1974, 86-104
- Kreinath, Jens, Jan Snoek & Michael Stausberg (eds.) 2006, *Theorising Rituals: Issues, Topics, Approaches, Concepts*. Leiden: Brill
- Lang, Bernhard, 1986, 'Vom Propheten zum Schriftgelehrten: Charismatische Autorität im Frühjudentum', in von Stietencron 1986: 89-114)
- Platvoet, Jan G., 1975, 'Empirie en theologie: water en vuur?', in *Areopagus; Blad van de theologische fakulteit Utrecht* 8, 1+2 (April 1975): 16-21
- Platvoet, Jan G., 1990, 'The Definers Defined. Traditions in the Definition of Religion', in *Method & Theory in the Study of Religion* 2, 2: 180-212
- Platvoet, Jan G., 1991, bespreking van Van Baal 1991, in *Antropologische Verkenningen* 10, 3: 92-94.
- Platvoet, Jan G., 1993, 'De wraak van de "primitieven": Godsdienstgeschiedenis van Neanderthaler tot New Age', in *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 47, 3: 227-243
- Platvoet, Jan G., 1998a, 'Close Harmonies: Science of Religion in Dutch *Duplex Ordo* Theology, 1860-1960', in *Numen* 44, 2: 115-162
- Platvoet, Jan G., 1998b, 'From Consonance to Autonomy: Science of Religion in the Netherlands, 1948-1996', in *Method & Theory in the Study of Religions* 10, 4: 334-351

- Platvoet, Jan G., 1999a, 'To Define or Not to Define: The Problem of the Definition of Religion', in Platvoet & Molendijk 1999: 245-265
- Platvoet, Jan G., 1999b, 'Contexts, Concepts & Contests; Towards a Pragmatics of Defining Religion', in Platvoet & Molendijk 1999: 463-515
- Platvoet, Jan G., 2002, 'Pillars, Pluralism & Secularisation: A Social History of Dutch Sciences of Religions', in Wiegers 2002: 82-148
- Platvoet, Jan G., 2004, 'Does God Have a Body?: On the Materiality of Akan Spirituality', in Monika Schrimpf, Katja Triplett & Christoph Kleine (red.) 2004, *Unterwegs: Neue Pfade in der Religionswissenschaft. Festschrift für Michael Pye zum 65. Geburtstag/New Paths in the Study of Religions. Festschrift in Honour of Michael Pye on his 65th Birthday*. München: Biblio, 175-195
- Platvoet, Jan G., 2006, 'Rituals: Religious & Secular', in Kreinath, Snoek & Stausberg 2006: 161-205
- Platvoet, Jan G., forthcoming, 'Deflecting Atheism's Arrows. Is Philosophy of Religion Part of "Science of Religions"?'
- Platvoet, Jan G., & Arie L. Molendijk (eds.) 1999, *The Pragmatics of Defining Religion: Contexts, Concepts & Contests*. Leiden: Brill
- Platvoet, Jan G., & Henk J. van Rinsum 2008, 'Is Africa Incurably Religious?, III: A Reply to a Rhetorical Response', in *Exchange* 37, 2 (2008): 156-173
- QANU 2006, *Onderwijsvisitatie Godgeleerdheid [2004-2005]*. Utrecht: QANU
- Stietencron, Heinrich von, 1986, 'Gedanken zur Theologie', in von Stietencron 1986: 9-24
- Stietencron, Heinrich von (red.) 1986, *Theologen und Theologien in verschiedenen Kulturkreisen*. Düsseldorf: Patmos Verlag
- Wiegers, G.A. (ed. in association with J.G. Platvoet) 2002 *Modern Societies & the Science of Religions: Studies in Honour of Lammert Leertouwer*. Leiden: Brill